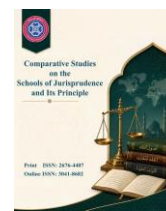




Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>



The Transformation of Imāmī Juristic-Political Thought in the Buyid Era in Response to Sunnī Political Discourse: A Skinnerian Approach

Morteza Hasaninasab¹

1- Assistant Professor, Department of Ma'aref, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran.

Email: M-Hasaninasab@araku.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 22 January 2025

Received in revised form 16
March 2025

Accepted 11 July 2025

Available online 13 July
2025

Keywords:

Imāmī jurisprudence; Buyid
Era; Sunnī Islam; Quentin
Skinner; Political
Discourse; Juristic-Political
Thought.

ABSTRACT

The Buyid era (321–447 AH) represents a turning point in the history of Shī'ī political thought. During this period, Imāmī scholars of the Baghdad school underwent a significant transformation in their approach to “cooperation with the ruler,” a practice previously viewed with suspicion and generally avoided within the prevailing normative framework. Drawing on Quentin Skinner’s contextualist approach, this study examines the causes and manner of this transformation. It argues that the shift was not merely a response to the relatively open political environment under the Buyids, but also constituted an intervention in the political discourse of the period and a response to the dominant Sunnī political discourse in Baghdad. Through concepts such as *istilā'* and an emphasis on obedience to the ruler, even when morally corrupt (*fāsiq*), this discourse sought to reconcile political legitimacy with established political power. Two further factors contributed to this transformation. First, the onset of the Major Occultation (*al-Ghaybah al-Kubrā*) in 329 AH created an institutional vacuum following the absence of the infallible Imam and his special deputies, thereby providing Imāmī scholars with greater scope to redefine their political and religious role. Second, competition with politically active contemporary Shī'ī sects, particularly the *Ismā'īlīs* (the *Fāṭimids*) and *Zaydīs*, which had established independent states and challenged the political identity of the Imāmīs, encouraged further doctrinal development. The findings indicate that, while preserving their theological commitment to the divine source of political legitimacy, Imāmī scholars developed theories such as the “deputyship of the jurists” (*niyābat al-fuqahā'*) and “apparent governance” (*tawliyat al-zāhirah*) to create a framework for political participation. These theories provided an Imāmī alternative for engaging with political power and enabled religious legitimation without accepting the foundations of Sunnī caliphal legitimacy. Thus, the transformation reflects the juristic adaptation of Imāmī jurisprudence to the historical circumstances of the Occultation.

Cite this article: Hasaninasab, M. (2025). The Transformation of Imāmī Juristic-Political Thought in the Buyid Era in Response to Sunnī Political Discourse: A Skinnerian Approach. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles*, 8(1), 227–251. doi: [10.22034/MFU.2026.145983.1710](https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145983.1710)



© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145983.1710>

Introduction

The Buyid era (321–447 AH) constitutes a turning point in the history of Imāmī Shī‘ī political thought. During this period, coinciding with the weakening of the ‘Abbāsīd Caliphate and the rise of a government with Shī‘ī orientations at the center of the Islamic caliphate, the Imāmī scholars of the Baghdad school encountered a new political reality that challenged their established intellectual frameworks. The most significant manifestation of this challenge was the changing attitude toward “cooperation with the ruler,” a norm that had previously been viewed with considerable suspicion within the prevailing tradition. The central question of this study is to investigate the reasons for and the manner of this transformation in relation to three key factors. First, the dominant political formulation of Sunnī political discourse in Baghdad, which, through theories such as *istīlā’* and obedience to a morally corrupt ruler (*fāsiq*), sought to reconcile the legitimacy of the caliphate with the reality of military power. Second, the onset of the Major Occultation (*al-Ghaybah al-Kubrā*) in 329 AH, which, following the termination of the period of special deputyship, created a profound institutional vacuum within the Shī‘ī community. Third, the identity-based competition with contemporary Shī‘ī sects, particularly the *Ismā‘īlī* (*Fāṭimid*) and *Zaydī* states, which had marginalized the political identity of the Imāmīs.

The hypothesis is that, in response to these challenges, Imāmī scholars engaged in an *ijtihād*-based redefinition of established norms and, through theories such as “conditional cooperation” and the “deputyship of the jurists,” opened a path for participation in the exercise of political power. This approach preserved the theological foundations of divine legitimacy while making practical engagement with the political realities of the period of Occultation possible. The theoretical significance of the study lies in its application of Quentin Skinner’s contextualist methodology, which, rather than merely describing intellectual positions, emphasizes the analysis of “speech acts” within the context of the discursive conflicts of their time.

Method

This study employs a descriptive-analytical approach and systematically applies Skinner’s contextualist methodology. This methodology rests on three principal components: identifying the prevailing “conventional norm,” examining the “intellectual and objective contexts,” and analyzing the “authorial intention,” or the speech act, embodied in the texts.

Accordingly, the study proceeds in four stages. First, it identifies the conventional norms prevailing in Imāmī political thought prior to the Buyid era, drawing primarily on the works of Shaykh al-Kulaynī and Shaykh al-Ṣadūq. This examination demonstrates that the dominant norm was based on the exclusive entitlement of the infallible Imam to govern, the illegitimacy of rule by a non-infallible authority, and strong avoidance of cooperation with an unjust ruler (*sulṭān jā‘ir*). Second, it examines the objective contexts of the transformation—including the weakening of the ‘Abbāsīd Caliphate, the rise of the Buyids, the intellectual developments in Baghdad, and the formation of Sunnī political discourse—as well as its intellectual contexts, including theological disputes and sectarian competition. Third, it analyzes the juristic and theological discourses of four prominent scholars of the Baghdad school—Shaykh al-Mufīd, al-Sharīf al-Murtaḍā, Shaykh al-Ṭūsī, and Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī—as speech acts aimed at redefining earlier norms. At this stage, the central question concerns each author’s “discursive intention” in formulating a particular legal opinion or theory. Fourth, the study analyzes the similarities and differences between these transformed discourses, the earlier normative framework, and the competing Sunnī discourse.

Results

The findings may be categorized under several key themes.

First, the transformation was shaped by multiple and interrelated factors. The transformation of Imāmī political thought resulted from the simultaneous interaction of factors such as the weakening of the caliphate, the rise of the Buyids, intellectual developments in Baghdad, the formation of competing Sunnī political discourse, and competition with other Shī'ī sects. Sunnī political discourse, through theories such as *istilā'* and obedience to a morally corrupt ruler, constituted a significant challenge to the political and religious identity of the Shī'īs, since it could provide an alternative model for legitimizing the Buyid rulers.

Second, the Major Occultation and sectarian competition played a decisive role. The onset of the Major Occultation created a profound institutional vacuum and intensified the need to determine, in juristic terms, the role of the jurists. Competition with the Fāṭimid state, which claimed to possess a living Imam, encouraged Imāmī scholars to formulate a theory concerning the succession of the jurists.

Third, there was a transition from avoidance to conditional cooperation. The most significant outcome of this transformation was the shift from the norm of “maximal avoidance of political authority” toward acceptance of “limited, conditional, and representative cooperation” with structures of political power. This cooperation assumed practical forms in areas such as accepting judicial office, subject to considerations of public interest, dealing with the ruler's property, and exercising apparent authority over certain offices. The theory of “apparent governance” (*tawliyat al-zāhirah*), advanced by al-Ḥalabī, made it possible for an individual to accept a position from an unjust ruler while, in substantive terms, exercising that responsibility as a deputy of the infallible Imam.

Fourth, the transformation reflected juristic dynamism while remaining distinct from later theories. By employing rational proofs, the scholars of the Baghdad school were able to develop appropriate responses to emerging political questions. Nevertheless, the authority of the jurists remained largely confined to *umūr ḥisbah*—including adjudication, issuing juridical opinions, implementing *ḥudūd*, and collecting *khums*—and did not amount to the later theory of the absolute authority of the jurist (*wilāyat al-faqīh al-muṭlaqah*).

Fifth, the transformation was gradual in nature. It constituted an incremental process that began with Shaykh al-Mufīd, was further developed by al-Sharīf al-Murtaḍā and Shaykh al-Ṭūsī, and achieved greater coherence in the works of al-Ḥalabī.

Conclusions

This study concludes that the transformation of Imāmī political thought during the Buyid era was not merely a passive reaction to changing political circumstances, but rather a form of “strategic intervention” and “purposeful speech action” within the discursive conflicts of the period. In response to three fundamental challenges—the formulation of competing Sunnī political discourse, the institutional vacuum created by the Major Occultation, and the identity-based threat posed by Ismā'īlī and Zaydī states—Imāmī scholars engaged in an *ijtihād*-based redefinition of established norms while preserving the theological foundations of Shī'ī legitimacy. In doing so, they opened a path for practical engagement with political power.

The most significant outcome was the formulation of theories such as the “deputyship of the jurists” and “apparent governance.” These theories responded to the needs of the period of Occultation, prevented the political marginalization of the Shī'īs, and offered an Imāmī alternative for engagement with political power. From a methodological perspective, the study demonstrates the usefulness of

Skinner's approach for analyzing intellectual transformations and shows that the opinions of jurists are not abstract propositions but dynamic "speech acts" formed within specific historical contexts. The article emphasizes the fundamental distinction between the limited authority exercised by jurists during this period, particularly in relation to *umūr ḥisbah*, and later theories of the absolute authority of the jurist. Ultimately, the study demonstrates that the transformation of Imāmī political thought during the Buyid era constitutes a prominent example of the juristic adaptation of Islamic jurisprudence to changing historical circumstances.

Funding

No financial support was received for the research, authorship, or publication of this article.

CRediT authorship contribution statement

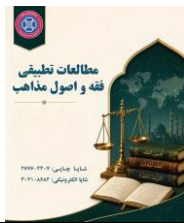
The author was solely responsible for the conceptualization, methodology, investigation, analysis, and writing of the article. No other researcher contributed to the study.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest.

Acknowledgements

The author sincerely thanks the Editor and the editorial team of *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles* (CSSJIP), as well as the esteemed reviewers, whose constructive comments contributed to the scholarly quality of this article.



مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>



تحول اندیشه‌های فقهی - سیاسی امامیه در عصر آل بویه در مواجهه با گفتمان سیاسی اهل سنت با تکیه بر روش اسکینر

مرتضی حسینی نسب^۱ ✉

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک: ایران. رایانامه: M-Hasaninasab@araku.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

کلیدواژه‌ها:

امامیه، آل بویه، اهل سنت، اسکینر،
گفتمان سیاسی، اندیشه فقهی.

عصر آل بویه (۳۲۱-۴۴۷ق) نقطه عطفی در تاریخ اندیشه سیاسی شیعه به‌شمار می‌آید. در این دوره، علمای امامیه مکتب بغداد با تغییر نگرش به «همکاری با سلطان» - که در هنجار غالب پیشین با بدبینی شدید نگریسته می‌شد و غالباً از آن پرهیز می‌گردید - گام‌های مهمی در جهت تعامل با قدرت برداشتند. این پژوهش با بهره‌گیری از روش زمینه‌گرایی کوئنتین اسکینر، به تحلیل چرایی و چگونگی این تحول می‌پردازد و نشان می‌دهد که این تغییر، نه صرفاً واکنشی به فضای باز سیاسی، بلکه نوعی مداخله در گفتمان سیاسی زمانه و پاسخی به صورت‌بندی سیاسی مسلط گفتمان سیاسی اهل سنت در بغداد آن عصر بوده است؛ گفتمانی که با نظریه‌هایی چون «استیلا» و تأکید بر اطاعت از سلطان - حتی در صورت فسق وی - به دنبال سازگار کردن مشروعیت سیاسی با واقعیت قدرت‌های مستقر بود. علاوه بر این، تحول مذکور در واکنش به دو عامل مهم دیگر نیز شکل گرفت: نخست، آغاز دوران غیبت کبری (۳۲۹ق) که خلأ نهادی ناشی از فقدان امام معصوم و نایبان خاص را پدید آورد و دست علما را برای بازتعریف نقش خود گشود؛ و دوم، رقابت با فرق شیعی فعال‌تر هم‌عصر، چون اسماعیلیه (فاطمیان) و زیدیه، که دولت‌هایی مستقل تشکیل داده بودند و هویت سیاسی امامیه را به حاشیه رانده بودند. یافته‌ها حکایت از آن دارد که علمای امامیه با حفظ مبانی کلامی خویش (الهی بودن منشأ مشروعیت)، با طرح نظریه‌هایی چون «نیابت فقیهان» و «تولیت ظاهری»، راهی برای حضور در عرصه سیاسی گشودند و بدیلی امامی برای تعامل با قدرت عرضه کردند که امکان مشروعیت‌یابی دینی، بدون پذیرش مبانی خلافت سنی را فراهم می‌ساخت. این مقاله نشان می‌دهد که تحول مذکور، نمونه‌ای از تطبیق اجتهادی فقه امامیه با مقتضیات تاریخی عصر غیبت است.

استناد: حسینی نسب، مرتضی. (۱۴۰۴). تحول اندیشه‌های فقهی-سیاسی امامیه در عصر آل بویه در مواجهه با گفتمان سیاسی اهل سنت با تکیه بر روش اسکینر.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، ۸ (۱)، ۲۵۱-۲۲۷. <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145983.1710>



© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

اندیشه سیاسی هر مکتب فقهی، نه در خال، بلکه در بستر تحولات اجتماعی و در نسبت با گفتمان‌های رقیب شکل می‌گیرد. این قاعده، به‌ویژه در تاریخ تشیع، مصداق‌های روشنی دارد که از آن جمله، تحول اندیشه سیاسی امامیه در عصر آل‌بویه (۳۲۱-۴۴۷ق) است. در این دوره، با تضعیف خلافت عباسی و قدرت‌گیری حکومتی شیعی‌مذهب، علمای امامیه، که در سنت پیشین خود عموماً از همکاری با سلطان جائز پرهیز می‌کردند، به‌تدریج راهی برای حضور در عرصه سیاسی گشودند (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۱۱۹). این تحول، نه فقط در رفتار، بلکه در ایدئولوژی سیاسی عالمانی چون شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی و ابوالصلاح حلبی به‌روشنی قابل مشاهده است (مرعشی شوشتری و اسدی کوه باد، ۱۳۸۷، ۱۳۷).

عصر آل‌بویه از چند جهت برای تاریخ اندیشه سیاسی شیعه حائز اهمیت است: نخست آنکه این دوره، نخستین تجربه نسبتاً طولانی‌مدت حضور شیعیان در مرکز خلافت اسلامی (بغداد) و مواجهه مستقیم با قدرت سیاسی به‌شمار می‌آید. پیش از این، شیعیان عمدتاً در مناطق حاشیه‌ای مانند قم، ری و کوفه سکونت داشتند و ارتباط محدودی با دستگاه خلافت داشتند (Sachedina, 1988, 13). دوم آنکه در این دوره، علمای شیعه توانستند تا حدی از محدودیت‌های ناشی از تقیه فاصله بگیرند و اندیشه‌های سیاسی خویش را با آزادی بیشتری بیان کنند. سوم آنکه این دوره، زمینه‌ساز شکل‌گیری مکتب علمی بغداد شد که در آن، اجتهاد و استدلال عقلی، جایگزین رویکرد صرفاً نقلی و روایی مکتب قم گردید (فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۲؛ جناتی، ۱۳۷۳، ۲۰). در این میان، باید توجه داشت که گرایش مذهبی دقیق آل‌بویه خود محل بحث است و برخی مورخان آنان را زیدی‌مذهب دانسته‌اند؛ با این حال، آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، عملکرد عملی آنان در ایجاد فضای باز برای فعالیت علمای امامیه و تضعیف قدرت خلافت سنتی است، نه صرفاً انتساب قطعی مذهبی آنان.

در مقابل، گفتمان سیاسی مسلط اهل سنت در این عصر طیفی متکثر از لایه‌های کلامی و فقهی را دربرمی‌گرفت. در سطح کلامی، متکلمانی چون ابوالحسن اشعری و باقلانی در تثبیت ضرورت امامت، حفظ جماعت و پرهیز از فتنه نقش داشتند؛ اما در سطح فقه سیاسی ناظر به مناسبات خلافت و قدرت نظامی، این گفتمان در بغداد عصر آل‌بویه به‌نحو منقح‌تری در آثار فقیهانی همچون ماوردی و ابویعلی فراء صورت‌بندی شد. از این رو، تمرکز این مقاله نه بر همه طیف‌های گفتمان اهل سنت، بلکه بر همین صورت‌بندی فقهی-نهادی مسلط است _ که توسط فقیهانی همچون ابوالحسن ماوردی (شافعی، ۳۶۴-۴۵۰ق) و ابویعلی فراء (حنبل، ۳۸۰-۴۵۸ق) تدوین شده بود - با ارائه نظریه‌هایی چون «استیلا» (تسلط امیران نظامی بر خلیفه) و تأکید بر «اطاعت از سلطان حتی فاسق»، در پی سازگار کردن نظم خلافت با واقعیت قدرت‌های نظامی مسلط بود. این گفتمان، که در کتاب‌های الاحکام السلطانیة ماوردی و فراء به‌روشنی تبلور یافته بود، می‌توانست حاکمان بویهی شیعی‌مذهب را نیز به‌سوی خود جذب کند؛ چراکه براساس آن، آنان نیز با تنفیذ خلیفه عباسی، نوعی مشروعیت دینی می‌یافتند (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۷-۲۸؛ فراء، بی‌تا، ۲۰). از این منظر، گفتمان خلافت سنتی می‌توانست الگویی بدیل برای تنظیم رابطه میان قدرت سیاسی و مشروعیت دینی در اختیار حاکمان بویهی قرار دهد و بدین ترتیب، چالشی جدی برای هویت سیاسی-مذهبی جامعه شیعه ایجاد کند. (گفتمان سیاسی اهل سنت در این عصر، طیفی متکثر از لایه‌های کلامی و فقهی را دربرمی‌گرفت. در سطح کلامی، متکلمانی چون ابوالحسن اشعری و باقلانی در تثبیت ضرورت امامت، حفظ جماعت و پرهیز از فتنه نقش داشتند؛ اما در سطح فقه سیاسی ناظر به مناسبات خلافت و قدرت نظامی، این گفتمان در بغداد عصر آل‌بویه به‌نحو منقح‌تری در آثار فقیهانی همچون ماوردی و ابویعلی

فراء صورت‌بندی شد. از این‌رو، تمرکز این مقاله نه بر همه طیف‌های گفتمان اهل‌سنت، بلکه بر همین صورت‌بندی فقهی - نهادی مسلط است).

مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که تحول اندیشه سیاسی علمای امامیه در عصر آل‌بویه، تا چه میزان در واکنش به صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل‌سنت در بغداد شکل گرفت؟ و آیا عوامل دیگری چون آغاز غیبت کبری و رقابت با فرق شیعی رقیب نیز در این تحول مؤثر بودند؟ و این تحول چگونه توانست ضمن حفظ مبانی کلامی شیعه، راهی برای تعامل با قدرت بگشاید؟ به عبارت دیگر، آیا این تحول را باید صرفاً نوعی سازگاری عملی با شرایط سیاسی دانست یا می‌توان آن را بازتعریفی اجتهادی از هنجارهای پیشین امامیه تلقی کرد؟

فرضیه پژوهش آن است که علمای امامیه با آگاهی از گفتمان رقیب و نیز با درک خلأ نهادی ناشی از غیبت کبری و تهدید هویتی از سوی فرق شیعی فعال، با بازتعریف هنجارهای مرسوم خویش (که در سنت پیشین بر پرهیز از همکاری با سلطان تأکید داشت)، نظریه «همکاری مشروط» و سپس «نیابت فقیهان» را مطرح کردند تا ضمن حفظ اصل مشروعیت الهی حکومت، از انزوای سیاسی شیعیان جلوگیری نمایند. به عبارت روش‌شناختی‌تر، این فرضیه براساس نظریه «کنش گفتاری» اسکینر صورت‌بندی شده است که براساس آن، هر اندیشه سیاسی پاسخی به «وضعیت» خاص تاریخی و گفتمان‌های رقیب است (Skinner, 1970, p. 135).

اهمیت و ضرورت پژوهش در چند وجه قابل تبیین است: اهمیت نظری آن در بهره‌گیری از روش زمینه‌گرایی اسکینر است که به جای توصیف صرف آراء، به تحلیل بسترهای شکل‌گیری اندیشه می‌پردازد و از این رهگذر، خوانشی جدید از نسبت فقه و قدرت در تاریخ تشیع ارائه می‌دهد. ضرورت عملی پژوهش نیز در فهم زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری نظریه نیابت فقیهان در فقه امامیه نهفته است که می‌تواند برای درک تحولات معاصر اندیشه سیاسی شیعه مفید باشد؛ هرچند این تحول را نباید با نظریه متأخر ولایت فقیه در معنای کامل حکومتی آن یکسان دانست. تمایز اساسی در این است که در عصر آل‌بویه، اختیارات فقهی عمدتاً نیابتی، مشروط و محدود به امور حسبیه (قضا، افتاء، اجرای حدود) بود، در حالی که نظریه متأخر ولایت فقیه، اختیارات گسترده‌تری در اداره کلان جامعه و حکومت برای فقیه قائل است.

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر سه مؤلفه اصلی روش اسکینر یعنی «هنجار مرسوم»، «زمینه‌های ذهنی و عینی» و «قصد مؤلف» است (Skinner, 1970, pp. 118-138). بر این اساس، نخست هنجارهای مرسوم در اندیشه سیاسی امامیه پیش از آل‌بویه بازشناسی می‌شود، سپس زمینه‌های عینی و ذهنی شکل‌گیری تحول بررسی می‌گردد و در نهایت، گفتارها و فتاوی سیاسی علمای مکتب بغداد به‌عنوان کنش‌هایی در جهت بازتعریف آن هنجارها تحلیل می‌شوند، پرسش اصلی این است که «قصد گفتمانی» مؤلف از بیان این فتوا چه بود؛ مثلاً آیا شیخ مفید با تأکید بر ضرورت عقلی حکومت، در پی پاسخ به چالش معتزله بود یا می‌خواست برای همکاری با آل‌بویه مبنای فقهی بسازد؟ بدین ترتیب، هر فتوا به‌عنوان یک «کنش گفتاری» در منازعات گفتمانی زمانه تفسیر می‌شود. بر همین اساس، در بازسازی گفتمان رقیب نیز مقاله مدعی احصای همه آراء اهل‌سنت نیست، بلکه بر متونی تمرکز می‌کند که در بغداد عصر آل‌بویه، نسبت میان خلافت، سلطنت و مشروعیت سیاسی را به‌صورت فقهی و نهادی تدوین کرده‌اند.

پژوهش‌های مرتبط با موضوع این مقاله را می‌توان در سه محور اصلی طبقه‌بندی کرد. محور نخست، مطالعات تاریخی‌ای است که به تبیین ساخت قدرت در عصر آل‌بویه، وضعیت خلافت عباسی، منازعات مذهبی بغداد و جایگاه اجتماعی امامیه

پرداخته‌اند. آثاری از این دست، زمینه لازم را برای فهم بستر سیاسی و فرقه‌ای تحول اندیشه فقهی - سیاسی امامیه فراهم می‌کنند؛ اما غالباً در سطح تاریخ‌نگاری سیاسی و گزارش منازعات مذهبی باقی می‌مانند و به بازسازی درونی تحول مفاهیم فقهی - سیاسی نمی‌پردازند. مواردی مانند کتاب آل بویه نخستین سلسله قدرتمند شیعه نوشته علی اصغر فقیهی (۱۳۷۴) و کتاب بررسی تاریخی تعامل فکری و سیاسی امامیه با فرقه‌های معتزله، حنابله و اشاعره در عصر آل بویه در بغداد نوشته محمدرضا بارانی (۱۳۹۲) از این دست می‌باشند.

محور دوم، پژوهش‌هایی است که بر مکتب بغداد و عالمان شاخص آن، به‌ویژه شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی، تمرکز دارند. در این میان، کتاب اندیشه‌های کلامی شیخ مفید به‌مثابه یکی از منابع مهم در شناخت ساختار فکری مفید، بر تطور کلام امامیه و سامان‌یافتگی مباحث او تأکید می‌کند (McDermott, 1978). همچنین، کتاب دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی؛ گفتمان حدیثی میان قم و بغداد نیز دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی را از منظر تحول حدیث و گفتمان علمی بغداد و قم بررسی کرده و از اهمیت زمینه نهادی و معرفتی این دوره سخن می‌گوید (Newman, 2013). افزون بر این، برخی مقالات به‌طور خاص به نسبت فقیهان امامی با قدرت سیاسی پرداخته‌اند؛ از جمله مقاله: «بررسی تعامل فکری و سیاسی شیخ مفید با حاکمان آل بویه»، نوشته تقوی و امانی، ۱۳۹۱، نشریه پژوهشنامه تاریخ که نشان می‌دهد این تعامل فقط به سطح سیاسی محدود نبوده و ابعاد مذهبی و فرهنگی نیز داشته است. نیز مقاله: «همکاری با سلاطین در اندیشه علمای امامیه، مطالعه موردی مکتب بغداد» نوشته حسینی نسب، ۱۳۹۸، نشریه دولت‌پژوهی، که نسبت علمای امامیه با سلطان را در سطحی تحلیلی بررسی می‌کند. و مقاله: «هم‌گرایی و واگرایی در اندیشه سیاسی امامیه و حنابله در بغداد دوره آل بویه، نوشته بارانی و چلونگر، ۱۳۸۸، نشریه شیعه‌شناسی، که بر تقابل و رقابت فرقه‌ای در حوزه‌هایی چون تقیه، خروج علیه حاکم و همکاری با سلطان تأکید دارد (بارانی و چلونگر، ۱۳۸۸). با وجود اهمیت این آثار، بیشتر آن‌ها یا شخصیت‌محورند، یا یک مسئله فقهی/کلامی خاص را بررسی می‌کنند و کمتر تحول اندیشه فقهی-سیاسی امامیه را به‌صورت یک پاسخ منسجم به منازعه با صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل سنت در بغداد توضیح می‌دهند.

محور سوم، پژوهش‌های نظری‌تر درباره اندیشه سیاسی شیعه و اسلام است. آثاری مانند کتاب قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، نوشته داود فیرحی (۱۳۸۲) نسبت میان دانش دینی، اقتدار و مشروعیت سیاسی را در سنت اسلامی به‌طور کلان تحلیل کرده‌اند و برای فهم سازوکارهای مشروعیت‌بخشی در فضای آل بویه بسیار سودمندند. همچنین پژوهش‌هایی مانند مقاله تحولات اندیشه سیاسی مسلمانان در دوره میانه اسلامی نوشته قادری و آقاجری، ۱۳۹۳، نشریه جامعه‌شناسی تاریخی به تاریخ اندیشه سیاسی دوره میانه پرداخته‌اند، توجه را از «محتوای صرف» به «کنش گفتاری» و «زمینه زبانی-تاریخی» معطوف کرده‌اند. با این حال، این مطالعات یا در سطحی کلان باقی مانده‌اند یا به‌طور خاص بر زمینه آل بویه و رقابت‌های مذهبی بغداد تمرکز نکرده‌اند.

در سطحی کلی‌تر، برخی پژوهش‌های نظری-تاریخی، مانند آثار ایرج میر (۱۳۹۰) درباره نسبت دین و سیاست و جمیله کدیور (۱۳۷۹) درباره تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران، به سیر تطور اندیشه سیاسی شیعه پرداخته‌اند؛ اما کمتر بر بستر خاص عصر آل بویه و اقتضائات آن متمرکز شده‌اند. همچنین، در حوزه پژوهش‌های فقهی-تاریخی، آثاری چون مکتب در فرایند تکامل سیدحسین مدرسی طباطبایی (۱۳۸۹) و امامیه و سیاست در نخستین سده‌های غیبت محمد کریمی زنجانی اصل (۱۳۸۰) به نقش فقها و نسبت آنان با سیاست در این دوره توجه کرده‌اند؛ اما غالباً با رویکردی درون‌دینی، توصیفی و شرح‌مدار پیش رفته‌اند. از

سوی دیگر، در برخی آثار با نگاه گفتمانی و روش‌شناختی، مانند از شاهد قدسی تا شاهد بازاری سعید حجاریان (۱۳۸۰) و تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام پاتریشیا کرون (۲۰۰۴)، به زمینه‌های قدرت، مشروعیت و تحول مفاهیم سیاسی اشاره شده است؛ اما کاربست منسجم یک روش‌شناسی تاریخی متن‌محور و زمینه‌گرا، مانند نظریه اسکینر، در این مطالعات چندان پیگیری نشده است.

بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر در آن است که تحول اندیشه‌های فقهی-سیاسی امامیه در عصر آل بویه را نه صرفاً به صورت تطور درون‌مذهبی، بلکه به مثابه کنشی گفتاری مداخله‌گر در بستر مواجهه با صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل سنت در بغداد، بحران مشروعیت خلافت عباسی، و اقتضائات غیبت کبری بازسازی می‌کند. این پژوهش با بهره‌گیری از روش زمینه‌گرایی کوئنتین اسکینر، می‌کوشد نشان دهد که مفاهیمی چون مشروعیت، نیابت، اطاعت/عدم اطاعت از سلطان و حدود مداخله فقیه، در پیوند با شرایط تاریخی آل بویه و رقابت‌های فرقه‌ای بغداد صورت‌بندی تازه‌ای یافته‌اند؛ خلأیی که در اغلب پژوهش‌های پیشین، با وجود ارزش علمی آن‌ها، همچنان برجای مانده است.

هنگار مرسوم در اندیشه سیاسی علمای امامیه پیش از آل بویه

برای فهم تحول اندیشه سیاسی در عصر آل بویه، باید نخست مبانی و چارچوب‌های فکری رایج در میان علمای امامیه پیش از این دوره را بازشناخت. این هنگارها عمدتاً در آثار دو تن از بزرگان مکتب قم و ری - یعنی شیخ کلینی (وفات ۳۲۹ق) و شیخ صدوق (وفات ۳۸۱ق) - به روشنی تبلور یافته است. مکتب قم و ری که در عصر غیبت صغری و ابتدای غیبت کبری شکل گرفت، براساس رویکردی نص‌گرایانه و پرهیز از اجتهاد و عقل‌گرایی استوار بود (عبدالله پور، ۱۴۰۰، ۷۸؛ فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۰). این مکتب، احادیث را به عنوان مهم‌ترین منبع معرفت دینی معرفی می‌کرد و هرگونه استدلال قیاسی را مشمول نهی ائمه از قیاس می‌دانست (مرعشی شوشتری و اسدی کوه باد، ۱۳۸۷، ۱۳۶). در این چارچوب، اندیشه سیاسی نیز عمدتاً در قالب روایات بیان می‌شد و کمتر به تحلیل عقلانی و اجتهادی می‌پرداخت.

انحصار حکومت برای معصوم

علمای این عصر، براساس روایات متعدد، حکومت را تنها شایسته امام معصوم می‌دانستند. این نگرش، ریشه در آموزه‌های کلامی شیعه داشت که براساس آن، امامت منصبی الهی و مشروط به عصمت است. فضل بن شاذان نیشابوری که از محدثان برجسته عصر غیبت صغری و از اصحاب امام حسن عسکری (ع) بود، از امام رضا (ع) روایتی طولانی درباره ضرورت وجود امام نقل کرده است که در آن، حضرت فرموده‌اند اگر خداوند رهبری امین برای سرپرستی امت قرار ندهد، مذهب و دین به تدریج از بین می‌رود و سنت پیامبر (ص) و احکام الهی دستخوش تغییر می‌گردد (صدوق، ۱۳۸۵ق، ۲۵۳/۱). حضرت در ادامه استدلال می‌کنند که اگر برای چنین مردمانی امام و سرپرست و حافظ شریعت محمدی (ص) قرار داده نشود، فساد جامعه را در بر می‌گیرد و دین و سنت و احکام الهی و ایمان و در نتیجه فساد همه انسان‌ها را در پی خواهد داشت (صدوق، ۱۳۸۵ق، ۲۵۴/۱). براساس این روایت و روایات مشابه، شیخ کلینی و شیخ صدوق، وجود امام را امری لازم می‌دانستند و خالی بودن زمین از حجت را محال می‌شمردند (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۴ق، ۲۵ و ۳۷). از منظر ایشان، امام نه فقط یک رهبر سیاسی، بلکه حجت خدا بر زمین و ضامن بقای دین و شریعت است. بنابراین، هرگونه خلأ در منصب امامت، به معنای فروپاشی نظم دینی و اجتماعی تلقی می‌شد.

نامشروع بودن حکومت جور

در روایات مورد استناد این عصر، سلطان جائز به عنوان کسی معرفی شده که سراسر وجودش را ظلمت فرا گرفته است. این تعبیر، ریشه در آیات قرآن دارد که در آنها، «اولیاء طاغوت» در برابر «اولیاء الله» قرار گرفته‌اند. امام صادق(ع) در تفسیر آیه «قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ» (اعراف/۳۳)، «زشتی‌های نهان» را سلطان جائز معرفی کرده‌اند (قمی، ۱۴۰۴، ۲۳۰/۱). این تعبیر نشان می‌دهد که سلطان جائز، نه فقط یک حاکم ناعادل، بلکه موجودیتی است که ماهیتاً با ارزش‌های الهی در تضاد است. براساس این نگرش، هر حکومت غیرمعصوم – اعم از اموی، عباسی و حتی شیعی غیرمنصوب – مصداق سلطان جائز به‌شمار می‌آید. نکته قابل تأمل آنکه در این روایات، صرف «غاصب بودن» برای صدق عنوان جور کافی است و نیازی به ارتکاب ظلم عینی نیست؛ یعنی خود تصدی منصب حکومت بدون اذن الهی، نوعی ظلم و جور تلقی می‌شود.

حرمت همکاری با سلطان جائز

از منظر علمای این عصر، هنجار غالب در روایات و آثار فقهی، پرهیز شدید از همکاری اختیاری با سلطان جائز بود. این پرهیز، نه فقط شامل همکاری مستقیم با سلطان، بلکه حتی دوستی و همنشینی با او را نیز در بر می‌گرفت. در روایتی که شیخ مفید (۱۴۱۴، ۳۳۵) نقل کرده، حتی دوستی با سلطان جائز، نشانه خروج از دین معرفی شده است. در این روایت، اطاعت از پادشاهان، موجب (علت تکوینی) کفر معرفی شده است، نه صرفاً دلیل بر آن؛ بدین معنا که خود این اطاعت، زمینه‌ساز و عامل خارجی وقوع کفر تلقی می‌شود. این روایت، برگرفته از وصایای لقمان به فرزندش است که در آن، اطاعت از پادشاهان، علت کفر معرفی شده است (مفید، ۱۴۱۴، ۳۳۵).

شیخ صدوق (۱۳۶۸ ش، ۲۴۸) در کتاب ثواب الأعمال روایتی آورده که براساس آن، قیام علیه حاکم جور، بی‌اجر است و صبر بر این بلا نیز پاداشی ندارد. این روایت، بیش از آنکه بیانگر یک نظریه منسجم سیاسی باشد، بازتاب‌دهنده وضعیت دشوار شیعیان در عصر غیبت و شریاطی است که در آن نه امکان قیام سیاسی وجود داشت و نه تحمل کامل ظلم، به‌عنوان یک راه‌حل، مطلوب تلقی می‌شد. افزون بر این، مراجعه به قضات منصوب سلطان باطل شمرده می‌شد؛ چراکه حتی اگر به نفع شیعه حکم می‌دادند، مال به‌دست‌آمده از این طریق، حرام تلقی می‌گشت (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۵). این حکم، نشان‌دهنده نگاه حداقلی به دستگاه قضایی سلطان است که فاقد مشروعیت دینی تلقی می‌شود.

درباره اموال سلطان، دو دسته روایت وجود داشت که تعارض ظاهری آن‌ها، نشان‌دهنده پیچیدگی مسئله است: دسته‌ای که اموال سلطان را در صورت عدم علم به غصب عینی، حلال می‌دانستند (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۵-۲۲۹) و دسته‌ای که حتی اموال دزدیده‌شده از سلطان را نیز حلال معرفی می‌کردند (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۵). این روایت دوم نشان‌دهنده نگاه بسیار منفی به سلطان است. با این حال، وجود چنین روایاتی همچنین نشان می‌دهد که مسئله تعامل اقتصادی با ساختار قدرت، در عمل پیچیده‌تر از یک منع مطلق بوده است. بنابراین، می‌توان گفت: هنجار مرسوم در اندیشه سیاسی امامیه پیش از آل‌بویه، بدینی شدید به سلطان جائز و تأکید بر پرهیز از همکاری اختیاری با او بود (نقی‌ئی، ۱۳۸۹، ۳۴). این هنجار، در آثار شیخ کلینی و شیخ صدوق به‌خوبی بازتاب یافته و به‌عنوان گفتمان غالب در میان علمای شیعه تا پیش از قرن چهارم هجری شناخته می‌شود. با این حال، این هنجار، در عمل با چالش‌هایی مواجه بود؛ چراکه شیعیان برای انجام بسیاری از امور روزمره خود ناگزیر از نوعی تعامل با ساختار حکومتی بودند. همین تنش میان هنجار فقهی و واقعیت اجتماعی، یکی از زمینه‌های شکل‌گیری بازاندیشی‌های بعدی در اندیشه سیاسی امامیه به‌شمار می‌آید.

زمینه‌های تحول اندیشه سیاسی در عصر آل بویه

تحول اندیشه سیاسی امامیه در عصر آل بویه، معلول عوامل متعددی بود که به صورت هم‌زمان و در تعامل با یکدیگر، فضایی جدید برای بازاندیشی در نسبت فقه و قدرت فراهم آوردند. این عوامل را می‌توان در موارد ذیل طبقه‌بندی کرد.

تضعیف خلافت عباسی

خلافت عباسی که در سده‌های نخستین، قدرت قابل توجهی در جهان اسلام داشت، از اوایل قرن چهارم هجری به تدریج رو به ضعف نهاد. بنی‌عباس (۱۳۲-۶۵۶ق) در مجموع حاکمیت خویش سه دوره را پشت سر گذاشت: دوره اول (۱۳۲-۲۳۲ق) دوره اوج قدرت و حاکمیت با خلفایی چون منصور، هارون و مأمون؛ دوره دوم (۲۳۲-۳۳۴ق) عهد تسلط ترکان بر مناصب وزارت و لشکر؛ و دوره سوم (۳۳۴-۶۵۶ق) که دوره ضعف و زوال تدریجی عباسیان بود (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۱۱۸)؛ اگرچه برخی از خلفای متأخر عباسی مانند المسترشد و الراشد کوشیدند تا قدرت ازدست‌رفته را بازیابند؛ اما این تلاش‌ها عمدتاً نافرجام ماند و حضور قدرت‌های نظامی غیرعباسی (بویه‌یان و سپس سلجوقیان) همچنان عامل اصلی تعیین‌کننده در معادلات قدرت بود. بنابراین، توصیف این دوران به «ضعف نسبی» خلافت در برابر امرای نظامی، با واقعیت تاریخی سازگارتر است. دوره سوم با خلافت المطیع بالله آغاز شد و در آن، تسلط بویه‌یان بر بغداد و سپس سلاجقه، قدرت خلفا را به شدت کاهش داد (Halm, 1990, p. 51). البته باید توجه داشت که تفاوت ماهوی دو حکومت بویه‌ی (شیعی‌گرا) و سلجوقی (سنی‌گرا) در نوع مواجهه با خلفای عباسی تأثیرگذار بود؛ بویه‌یان با حفظ خلافت به‌عنوان یک نهاد تشریفاتی، عملاً قدرت را در دست داشتند، در حالی که سلجوقیان با احیای ظاهری خلافت سنی، کوشیدند آن‌را در برابر تشیع تقویت کنند و این تفاوت در تحلیل فضای سیاسی عصر بسیار حائز اهمیت است.

این تضعیف، پیامدهای مهمی برای شیعیان داشت:

- نخست آنکه فشارهای سیاسی و مذهبی پیشین بر برخی گروه‌های شیعی (علمای امامیه و به تبع آن، توده‌های شیعی ساکن بغداد و نواحی اطراف) کاهش یافت و علمای شیعه مجال بیشتری برای نشر فقه و کلام پیدا کردند (Sachedina, 1988, p. 13).
- دوم آنکه با تضعیف مرکزیت خلافت، امکان حضور سیاسی شیعیان در مرکز خلافت تا حدی فراهم شد.
- سوم آنکه خلفای عباسی برای حفظ جایگاه خود ناچار به تعامل با قدرت‌های محلی، از جمله آل بویه، شدند؛ امری که به‌طور غیرمستقیم زمینه افزایش نفوذ سیاسی و اجتماعی شیعیان را فراهم کرد.

قدرت‌گیری آل بویه

آل بویه (۳۲۱-۴۴۷ق) به‌عنوان حکومتی با گرایش‌های شیعی، در سال ۳۳۴ق بر بغداد مسلط شدند و به‌مدت بیش از یک قرن منصب امیرالامرای خلافت عباسی را در اختیار داشتند (Sachedina, 1988, p. 13). بویه‌یان با وجود آنکه خلافت عباسی را به صورت رسمی حفظ کردند، عملاً قدرت سیاسی و نظامی را در دست داشتند. این وضعیت، شرایطی کم‌سابقه برای شیعیان ایجاد کرد که در ادامه به برخی از پیامدهای آن اشاره می‌شود. حضور بویه‌یان در بغداد، نتایج مهمی برای شیعیان به‌همراه داشت:

یکم) خروج نسبی از تقیه: با قدرت‌گیری آل‌بویه، شیعیان در برخی عرصه‌ها توانستند از وضعیت تقیه فاصله بگیرند و شعائر مذهبی خود را آشکارتر برگزار کنند (مرعشی شوشتری و اسدی کوه باد، ۱۳۸۷، ۱۳۶). برگزاری مراسم عاشورا و غدیر در بغداد و نیز درگیری‌های گاه‌به‌گاه شیعیان با حنابله، نشان‌دهنده تغییر در فضای سیاسی و مذهبی این شهر بود (مرعشی شوشتری و اسدی کوه باد، ۱۳۸۷، ۱۳۷). برگزاری علنی عزاداری برای امام حسین(ع) در بغداد را می‌توان نشانه‌ای از این تغییر در فضای عمومی و مذهبی پایتخت خلافت دانست.

دوم) حمایت از عالمان شیعه: آل‌بویه از عالمان شیعه حمایت کردند و مجالس درس و مناظرات علمی رونق گرفت. عالمانی چون شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی در این دوره توانستند با استقبال شاگردان فراوان، به تدریس و تألیف بپردازند (Sachedina, 1988, p. 13-14) نقل شده است که در درس شیخ طوسی حدود ۳۰۰ مجتهد شیعه شرکت می‌کردند و شماری از فقهای اهل سنت نیز در آن حضور داشتند (فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۲). این وضعیت نشان‌دهنده جایگاه علمی برجسته بغداد در این دوره و تبدیل آن به یکی از مراکز مهم گفت‌وگوی علمی میان مذاهب اسلامی بود.

سوم) گسترش جغرافیای سیاسی تشیع: هم‌زمان با قدرت‌گیری آل‌بویه در عراق و ایران، حکومت‌هایی با گرایش‌های شیعی یا نزدیک به تشیع، مانند فاطمیان در مصر، حمدانیان در شام و علویان در طبرستان نیز در بخش‌هایی از جهان اسلام حضور داشتند. این وضعیت به تقویت حضور سیاسی تشیع در برخی مناطق جهان اسلام انجامید و زمینه را برای بازاندیشی در نسبت تشیع با قدرت سیاسی فراهم کرد (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۱۲۰).

چهارم) حضور وزرای شیعی در دستگاه خلافت: از دیگر پیامدهای مهم قدرت‌گیری آل‌بویه، حضور برخی شخصیت‌های شیعی در مناصب اداری و دیوانی بود. افرادی چون ابن عمید، صاحب بن عباد و ابوالفضل بن عمید از جمله چهره‌های برجسته‌ای بودند که در اداره امور حکومت نقش ایفا کردند (مرعشی شوشتری و اسدی کوه باد، ۱۳۸۷، ۱۳۸). این وزرا که اغلب از ادیبان و سیاست‌مداران برجسته بودند (مانند صاحب بن عباد، وزیر دانشمند)، نقش کلیدی در ارتباط میان آل‌بویه و علمای شیعه ایفا می‌کردند و زمینه‌ساز تعامل بیشتر فقها با ساختار قدرت شدند. این حضور اداری و دیوانی، امکان تعامل بیشتر میان عالمان شیعه و ساختار قدرت سیاسی را فراهم می‌ساخت.

تحولات علمی در بغداد

با حمایت آل‌بویه، بغداد به یکی از مهم‌ترین مراکز علمی جهان اسلام تبدیل شد. در این دوره مدارس و حلقه‌های علمی فراوانی شکل گرفت و علمای مذاهب مختلف در آن به تدریس و مناظره می‌پرداختند. میراث علمی مکاتب قم، ری و دیگر مناطق شیعه‌نشین به بغداد منتقل شد و در تعامل با علوم عقلی مانند کلام، فلسفه و منطق قرار گرفت (فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۲). این تحولات علمی، در تغییر رویکرد فقهی برخی عالمان امامیه از نقل‌محوری صرف به سوی اجتهاد و استدلال عقلی نقش مهمی داشت. دو عالم برجسته، ابن عقیل عمانی و ابن جنید اسکافی (معروف به «قدیمین») از پیشگامان این جریان بودند که با بهره‌گیری از استدلال عقلی و تدوین مباحث اصول فقه، زمینه را برای شکل‌گیری سنت اجتهادی در فقه امامیه فراهم کردند (جناتی، ۱۳۷۳، ۲۰؛ فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۲).

گفتمان رقیب

در کنار موارد پیشین، صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل سنت در بغداد نیز در این دوره صورت‌بندی نظری منسجم‌تری یافت و تلاش شد نسبت میان خلافت و واقعیت قدرت‌های نظامی توضیح داده شود. دو اثر شاخص در این حوزه،

کتاب‌های الاحکام السلطانیة نوشته ابوالحسن ماوردی (شافعی، ۳۶۴-۴۵۰ق) و ابویعلی فراء (حنبل، ۳۸۰-۴۵۸ق) است که هر دو در نیمه دوم حکومت آل‌بویه و در بغداد نگاشته شده‌اند.

یکم) الاحکام السلطانیة ماوردی: ماوردی که در برخی مأموریت‌های دیپلماتیک میان خلفای عباسی و امرای بویهی نقش داشت (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۴۱/۱۶)، در کتاب الاحکام السلطانیة کوشید نظریه‌ای منسجم برای خلافت ارائه کند. او که در سال ۳۶۴ق در بصره متولد شده بود، پس از آموختن فقه شافعی در بصره و بغداد، به یکی از چهره‌های برجسته فقه شافعی در بغداد تبدیل شد (یاقوت، ۱۴۰۰ق، ۵۴/۱۵-۵۵؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ۴۱/۱۶). کتاب او بعدها تأثیر قابل توجهی بر مباحث خلافت در فقه سیاسی اهل سنت گذاشت (سبکی، ۱۳۸۳ق، ۲۶۸/۵). مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه سیاسی ماوردی عبارت بود از:

- نصب امام به عنوان واجب کفایی: ماوردی نصب امام را واجب می‌دانست و برای آن، هم دلایل عقلی (نیاز جامعه به حاکم برای رفع نزاع) و هم دلایل شرعی مطرح می‌کرد (ماوردی، ۱۹۶۶، ۳-۴).
- مشروعیت سلطان با بیعت: از نظر او، پس از تعیین امام با شرایطی مانند عدالت، علم و قریشی بودن، اطاعت از او بر مردم واجب می‌شود (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۴). وی برای انتخاب امام دو گروه «اهل اختیار» و «اهل الامامه» را تعریف کرده و شروطی برای آنان برمی‌شمارد (ماوردی، ۱۹۶۶، ۵-۸).
- نظریه استیلا: ماوردی در مواجهه با واقعیت قدرت‌های نظامی، نظریه‌ای ارائه کرد که براساس آن، اگر امیری بر خلیفه مستولی شود و آشکارا معصیت نکند، امامت خلیفه همچنان معتبر باقی می‌ماند و خلیفه می‌تواند اقدامات او را تنفیذ کند تا از هرج و مرج جلوگیری شود (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۷-۲۸). این نظریه عملاً راهی برای سازگار کردن نظم خلافت با سلطه قدرت‌های نظامی فراهم می‌کرد.
- اطاعت از سلطان حتی در صورت فسق: ماوردی تصریح می‌کند که فسق لزوماً موجب عزل امام نمی‌شود و خروج علیه او جایز نیست (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۴-۲۶). ماوردی چنین رویکردی را براساس قاعده‌ی «دفع ضرر بزرگ‌تر به وسیله‌ی تحمل ضرر کوچک‌تر» تبیین می‌کند؛ به این معنا که فسق حاکم، هرچند نامطلوب است؛ اما هرج و مرج ناشی از خروج علیه او، ضرری بزرگ‌تر برای جامعه به همراه دارد. از این رو، برای حفظ نظم و امنیت، اطاعت از سلطان فاسق بر جامعه واجب می‌شود.

دوم) الاحکام السلطانیة فراء: ابویعلی فراء (۳۸۰-۴۵۸ق) که از فقیهان برجسته حنبلی بود، در کتاب الاحکام السلطانیة خود نیز به تبیین مبانی خلافت پرداخت. وی که در بغداد به مقام قاضی‌القضاتی رسید، با استناد به سنت فقهی حنبلی، نصب امام را واجب دانست و بر لزوم حفظ نظم سیاسی تأکید کرد (فراء، بی‌تا، مقدمه، ۱۳-۱۸). فراء نیز همانند ماوردی معتقد بود که فسق موجب عزل امام نمی‌شود و خروج علیه حاکم جایز نیست. این دیدگاه ریشه در موضع احمد بن حنبل داشت که در جریان فتنه خلق قرآن نیز با وجود اختلاف با خلفا، قیام علیه آنان را جایز نمی‌دانست (ابوفارس، ۱۴۰۳ق، ۵۴۶-۵۴۷).

نکته قابل توجه آن است که این گفتمان فقهی می‌توانست الگویی برای مشروعیت‌بخشی به قدرت‌های مسلط - حتی در شرایط سلطه امرای نظامی - فراهم آورد. از این منظر، حاکمان بویهی نیز می‌توانستند با حفظ خلافت عباسی و پذیرش نوعی تنفیذ از سوی خلیفه، جایگاهی مشروع در چارچوب فقه سیاسی اهل سنت به دست آورند (رضاییان، ۱۳۹۱، ۶۳). در چنین شرایطی، علمای امامیه با وضعیتی پیچیده مواجه بودند: از یک سو هنجارهای پیشین آنان بر نامشروع بودن حکومت غیرمعصوم و پرهیز از همکاری با سلطان تأکید داشت، و از سوی دیگر واقعیت سیاسی عصر آل‌بویه امکان نوعی حضور در ساختار قدرت را فراهم کرده بود. افزون

بر این، رقابت با فرق شیعی دیگر مانند اسماعیلیه و زیدیه که دولت‌های مستقل تشکیل داده بودند، و نیز آغاز دوران غیبت کبری که خلأ نهادی ناشی از فقدان امام را دوچندان کرده بود، از جمله عواملی بودند که علمای امامیه را به بازاندیشی در مبانی فقهی خود واداشت. از این‌رو، می‌توان گفت بخشی از تلاش‌های فقهی و کلامی علمای امامیه در این دوره را باید در چارچوب واکنشی گفتاری به این وضعیت و در نسبت با گفتمان رقیب اهل سنت تحلیل کرد؛ تلاشی که در نهایت به صورت‌بندی الگوهایی مانند «همکاری مشروط» و «نیابت فقیهان» انجامید. مجموعه این تحولات عینی و ذهنی، فضای فکری جدیدی را در بغداد قرن چهارم و پنجم هجری پدید آورد. از یک‌سو تضعیف خلافت عباسی و قدرت‌گیری آل‌بویه امکان حضور اجتماعی و علمی بیشتر شیعیان را فراهم کرده بود، و از سوی دیگر صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل سنت در بغداد می‌کوشید با نظریه‌هایی مانند «استیلا» نظم سیاسی موجود را از نظر فقهی توجیه کند. در چنین زمینه‌ای، علمای امامیه ناگزیر بودند نسبت خود را با واقعیت قدرت سیاسی بازتعریف کنند. از منظر روش‌شناسی اسکینر، گفتارهای فقهی و کلامی این عالمان را می‌توان نوعی کنش گفتاری در پاسخ به همین وضعیت تاریخی دانست؛ کنشی که در آن تلاش شد ضمن حفظ مبانی کلامی تشیع، راهی برای مواجهه فقهی با حکومت‌های موجود در عصر غیبت صورت‌بندی شود.

تحول اندیشه سیاسی علمای امامیه مکتب بغداد (تحلیل مبتنی بر قصد مؤلف)

در مواجهه با شرایط جدید، علمای امامیه مکتب بغداد – که مهم‌ترین ایشان شیخ مفید (وفات ۴۱۳ق)، سید مرتضی (وفات ۴۳۶ق)، شیخ طوسی (وفات ۴۶۰ق) و ابوالصلاح حلبی (وفات ۴۴۷ق) بودند – به بازاندیشی در نسبت فقه و قدرت سیاسی پرداختند و کوشیدند چارچوبی فقهی برای مواجهه با واقعیت سیاسی عصر غیبت ارائه کنند. این بازتعریف، را می‌توان نوعی تحول در صورت‌بندی فقهی این مسئله دانست که در چند محور قابل بررسی است.

تأکید بر ضرورت عقلی حکومت (قصد: پاسخ به معتزله و عقل‌گرایان)

نخستین گام در تحول اندیشه، تأکید بر ضرورت عقلی وجود حکومت بود. علمای امامیه در این دوره، برخلاف هنجار مرسوم که عمدتاً براساس روایات، وجود امام را ضروری می‌دانست، به ادله عقلی نیز توجه بیشتری نشان دادند. این توجه به عقل، خود تا حدی معلول تحولات علمی در بغداد و آشنایی گسترده‌تر با علوم عقلی در حوزه‌های کلامی و فلسفی بود. شیخ مفید در این باره می‌گوید: «مکلفان همواره نیازمند سیاست سلطانی هستند تا آنان را به اصلاح رهنمون گردیده و از فساد و تباهی دور سازد و جنایتکاران ایشان را تأدیب کرده... حدود را در میان ایشان اقامه و احکام را به اجرا بگذارد. اختلافات آنان را حل کرده و مرزهای ایشان را امن ساخته و اموال آنها را محافظت نماید. امیرانی را برای اداره امور ایشان نصب کرده و آنان را در جمعه و جماعات جمع کند و حامی دین و دیانت در میان ایشان باشد.» (مفید، ۱۴۱۴، ۳۴۲/۲)

قصد گفتمانی شیخ مفید از تأکید بر ضرورت عقلی حکومت، در وهله‌ی اول پاسخ به چالش معتزله و فلاسفه‌ای بود که ضرورت نصب امام را عقلی نمی‌دانستند و آن‌را صرفاً یک مسئله‌ی نقلی می‌شمردند. او با اثبات عقلی ضرورت حکومت، گام نخست را برای توجیه نقش فقها در عصر غیبت برداشت و نشان داد که جامعه‌ی بشری ذاتاً به یک نهاد مدیریتی نیازمند است. این عبارت، نشان‌دهنده توجه شیخ مفید به کارکردهای اجتماعی و انتظام‌بخش حکومت است؛ کارکردهایی که فراتر از صرف استناد به نصوص دینی، با ملاحظات عقلانی و نیازهای اجتماعی جامعه نیز قابل توضیح است. به این ترتیب، ضرورت وجود حکومت نه فقط به‌عنوان یک حکم نقلی، بلکه به‌عنوان پاسخی به نیازهای اجتماعی و عقلانی جامعه انسانی تبیین می‌شود. سید مرتضی (۱۴۱۰ق، ۶۲/۱-۷۲) نیز بر ضرورت عقلی وجود امام تأکید کرده و آن‌را از مصادیق «لطف الهی» می‌داند؛ امری

که به واسطه آن مردم از ارتکاب افعال قبیح بازداشته می‌شوند. او در کتاب الشافی فی الإمامه با استدلالی مفصل، ضرورت عقلی امامت را اثبات می‌کند و نشان می‌دهد که عقل حکم می‌کند جامعه انسانی برای جلوگیری از هرج و مرج نیازمند رهبری است. شیخ طوسی (۱۴۰۰ق، ۱۸۳) نیز با تکیه بر اختلاف طبایع و منافع مردم، وجود حاکم را امری ضروری برای سامان اجتماعی می‌داند و آن را مقتضای عقل و تجربه بشری معرفی می‌کند. مجموع این مباحث نشان می‌دهد که علمای امامیه در این دوره کوشیدند مسئله حکومت را نه فقط در چارچوب نصوص روایی، بلکه در افق استدلال‌های کلامی و عقلانی نیز صورت‌بندی کنند. چنین رویکردی، زمینه‌ای نظری برای طرح این پرسش فراهم کرد که در عصر غیبت _ که دسترسی به امام معصوم ممکن نیست _ جامعه چگونه باید با واقعیت حکومت‌های موجود مواجه شود. به این ترتیب، پرسش اصلی به تدریج از «آیا حکومت غیر معصوم مشروع است؟» به «در چه شرایطی و با چه حدودی می‌توان با حکومت موجود تعامل کرد؟» تغییر یافت.

باز تعریف حکومت مطلوب و نامطلوب

علمای امامیه در این دوره، در عین پابندی به اصل الهی بودن منشأ مشروعیت، به نوعی تفکیک میان مراتب مختلف حکومت نیز توجه کردند؛ به این معنا که در کنار حکومت مطلوب مطلق (حکومت معصوم)، از اشکال دیگری از اداره سیاسی سخن گفتند که در عصر غیبت می‌توانستند نوعی مطلوبیت نسبی یا کارکردی داشته باشند.

حکومت معصوم (حکومت مطلوب مطلق)

از منظر این عالمان، حکومت مطلوب و کامل، تنها حکومت انبیا، امامان معصوم و نایبان خاص آنان است (مفید، ۱۴۱۴، ۳۹). شیخ مفید تصریح می‌کند که پس از امام علی(ع) و دوران کوتاه امامت امام حسن(ع)، حکومت به دست اشخاصی مانند معاویه و یزید و سپس بنی‌امیه و بنی‌عباس افتاد که مصداق سلطان جائر محسوب می‌شوند (مفید، ۱۴۱۴، ۴۴-۴۵). در عصر غیبت نیز حکومت مطلوب، حکومت امام زمان(عج) است، هرچند به دلیل شرایط تاریخی و اجتماعی، چنین حکومتی هنوز تحقق نیافته است (مفید، ۱۴۱۴، ۴۴-۴۵). شیخ طوسی (۱۳۵۸ش، ۷۹۶) نیز در توصیف امام معصوم می‌گوید: «امام باید از کج‌روی مبرا بوده و مردم را از پیروی راه اشتباه باز دارد و اعمال نیز بر وی مخفی نباشد. خودش نیز مبرا از نسیان و فراموشی است و در علم از همه مردم بالاتر است. در کارها اندازه را نگه می‌دارد و هر کار را در جای خویش قرار می‌دهد؛ به آنچه که پیامبر(ص) آورده، از همه مردم داناتر است و از همه آنان شجاع‌تر می‌باشد.» این توصیف، نشان‌دهنده جایگاه محوری امام معصوم در اندیشه سیاسی شیعه است؛ جایگاهی که هیچ‌یک از حاکمان غیر معصوم به آن دسترسی ندارند.

حکومت فقیهان (نقش فقها در عصر غیبت)

یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح در آثار علمای این دوره، مسئله نقش فقها در عصر غیبت است. در این میان، ابوالصلاح حلبی به گونه‌ای نسبتاً صریح از نیابت فقها از امام عصر(عج) سخن گفته است (الکاتب، ۱۹۹۸، ۳۶۸). البته برخی پژوهشگران بر این باورند که اشاراتی به این معنا در آثار شیخ مفید نیز دیده می‌شود و از این رو گفته شده است که «ولایت فقیه هم‌زاد تولد فقاقت در مذهب تشیع است» (جعفرپیشه، ۱۳۸۰، ۲۰). با این حال، این تعبیر بیشتر ناظر به وجود برخی اختیارات فقهی برای فقهاست و نباید آن را به معنای نظریه کامل حکومت فقیه در دوره‌های متأخر تلقی کرد. حلبی در کتاب الکافی فی الفقه، فقها را در عصر غیبت عهده‌دار اموری چون افتاء، قضا، امر به معروف و نهی از منکر، اجرای حدود و تعزیرات، دریافت خمس و زکات و دفاع از سرزمین‌های اسلامی می‌داند (حلبی، بی‌تا، ۱۷۳-۱۷۴ و ۴۲۳-۴۲۵). قصد گفتمانی حلبی از طرح نظریه‌ی نیابت فقیهان،

در واکنش به دو چالش بزرگ بود: نخست، رقابت با اسماعیلیه (فاطمیان) که مدعی داشتن امام زنده و نایبان خاص بودند؛ حلبی با نظریه‌ی نیابت عام نشان داد که جامعه‌ی اثنی‌عشری نیز بدون سرپرست نیست و فقیهان، جانشینان برحق امامند. دوم، پایان غیبت صغری و فقدان نایبان خاص که خلأ نهادی بزرگی در جامعه‌ی شیعه ایجاد کرده بود و حلبی با این نظریه، آن خلأ را پر کرد. او برای اثبات این نیابت به روایات و اجماع استناد کرده و تصریح می‌کند که مردم در عصر غیبت باید در امور دینی و قضایی به فقهای جامع شرایط رجوع کنند (حلبی، ۱۴۱۷ق، ۲۰۳). در عین حال، وی تأکید می‌کند که مشروعیت فقها نیابتی است و از مشروعیت امام معصوم سرچشمه می‌گیرد؛ از این رو فقها در جایگاه امام قرار نمی‌گیرند، بلکه به‌عنوان نایبان او عمل می‌کنند (حلبی، بی تا، ۴۲۳). البته پیش از حلبی نیز برخی اشارات به نقش فقها در آثار علمای امامیه وجود داشت. شیخ مفید (۱۴۱۴ق، ۸۱۰) اقامه حدود را در صورت نبود سلطان منصوب از طرف خدا، بر عهده فقهای عادل دانسته است. شیخ طوسی (۱۴۰۰ق، ۳۰۰-۳۰۳) نیز در برخی موارد، مانند نماز جمعه و امر به معروف و نهی از منکر، برای فقها نقش‌هایی قائل شده است. با این حال، طرح نسبتاً منسجم‌تر این بحث را می‌توان در آثار حلبی مشاهده کرد.

جواز همکاری با سلطان جائر

یکی از مهم‌ترین تحولات در اندیشه سیاسی امامیه در این دوره، بازتعریف مسئله همکاری با سلطان جائر بود. برخلاف هنجار پیشین که بر پرهیز شدید از همکاری تأکید داشت، برخی فقهای مکتب بغداد امکان همکاری محدود و مشروط با حکومت‌های موجود را مطرح کردند. برای دقت مفهومی، باید گونه‌شناسی از همکاری با سلطان ارائه داد: یکم) همکاری قضایی (پذیرش منصب قضا)، دوم) همکاری اداری-اجرایی (تصدی مناصب دیوانی)، سوم) همکاری اقتصادی (تعامل با اموال سلطان)، چهارم) همکاری سیاسی (مشارکت در امور حکومتی). در این میان، فقها حساسیت‌های متفاوتی نسبت به هر یک نشان دادند؛ همکاری قضایی به دلیل ارتباط مستقیم با اجرای احکام الهی، از حساسیت بیشتری برخوردار بود و با شرایط سخت‌تری مجاز شمرده شد، در حالی که تعامل اقتصادی با اموال سلطان، با اختلاف نظر بیشتری میان فقها مواجه بود و برخی آن را حتی در صورت علم به غصب نیز جایز می‌دانستند. این جواز در حوزه‌های مختلفی قابل مشاهده است:

قضاوت: فقیهان می‌توانستند در شرایطی خاص، منصب قضاوت را حتی در ساختار حکومت‌های موجود بپذیرند. حلبی (۱۴۱۷ق، ۲۰۵) در تقریب المعارف تصریح می‌کند که اگر پذیرش منصب حکومتی دارای مصلحتی برای جامعه مؤمنان باشد، شخص در ظاهر از سوی سلطان منصوب می‌شود؛ اما در واقع این مسئولیت را به نیابت از امام معصوم بر عهده دارد.

اموال سلطان: در برخی آثار فقهی این دوره، بحث‌هایی درباره تعامل با اموال سلطان مطرح شده است. برای مثال شیخ مفید در المقنعه در مواردی به نقش سلطان در اجرای تعزیرات اشاره می‌کند (مفید، ۱۴۱۴ق، ۷۸۱؛ ۷۹۱). این مباحث بیشتر ناظر به واقعیت‌های عملی اداره جامعه است و لزوماً به معنای تأیید مشروعیت دینی سلطان تلقی نمی‌شود.

متابعت از سلطان: در برخی موارد، تبعیت از سلطان در اموری که مشتمل بر معصیت نباشد و موجب ضرر به مؤمنان نگردد، جایز دانسته شده است (مفید، ۱۴۱۴، ۲۶۳). این دیدگاه در چارچوب قواعدی مانند دفع ضرر و رعایت مصالح جامعه مؤمنان قابل تفسیر است.

تولیت ظاهری: یکی از راهکارهای قابل توجه در آثار فقهی این دوره، مفهوم «تولیت ظاهری» است. براساس این دیدگاه، شخصی که مسئولیتی را از سوی سلطان ظالم می‌پذیرد، در ظاهر از جانب سلطان منصوب شده است؛ اما در باطن این مسئولیت

را در چارچوب اذن عام امامان معصوم و به قصد خدمت به جامعه مؤمنان انجام می‌دهد (نقی‌ئی، ۱۳۸۹، ۳۴). قصد گفتمانی طرح نظریه‌ی «تولیت ظاهری» را باید در پاسخ به بحران «چگونگی تعامل با آل بویه» جست؛ علمای امامیه با این نظریه، بدون این که مشروعیت ذاتی سلطان را بپذیرند، به شیعیان اجازه می‌دادند تا در ساختار قدرت حضور یابند و از نفوذ کامل گفتمان اهل سنت بر حاکمان بویهی جلوگیری کنند. به عبارت دیگر، این نظریه یک «کنش گفتاری» سیاسی بود که با هدف تثبیت هویت امامیه و رقابت با گفتمان‌های رقیب، راهی عملی برای بقا و تعامل ارائه می‌داد. این نظریه راهی فقهی برای حضور محدود در ساختار قدرت بدون پذیرش مشروعیت ذاتی سلطان فراهم می‌کرد و امکان می‌داد که برخی کارکردهای دینی و اجتماعی در جامعه شیعی حفظ شود.

تحلیل تحول در نسبت با گفتمان‌های رقیب (رویکرد اسکینری)

اکنون با در نظر داشتن هنجار مرسوم امامیه، زمینه‌های عینی تحول - مانند قدرت‌گیری آل بویه، آغاز غیبت کبری و کاهش نسبی فشار تقیه - و نیز زمینه‌های ذهنی، به‌ویژه گفتمان مشروعیت‌بخش اهل سنت و رقابت با فرق شیعی، می‌توان تحلیل دقیق‌تری از تحول اندیشه سیاسی امامیه در مکتب بغداد ارائه کرد. از منظر روش اسکینر، این تحول را می‌توان نه صرفاً تغییر چند حکم فقهی، بلکه نوعی مداخله در منازعه گفتمانی پیرامون مشروعیت قدرت سیاسی دانست.

وجوه اشتراک و افتراق دو گفتمان

جدول زیر، برخی وجوه اشتراک و افتراق میان هنجار مرسوم امامیه، صورت تحول‌یافته آن در مکتب بغداد، و صورت‌بندی سیاسی غالب گفتمان اهل سنت در بغداد را نشان می‌دهد:

مؤلفه هنجار مرسوم	امامیه (پیش از آل بویه)	تحول‌یافته امامیه (مکتب بغداد)	گفتمان اهل سنت (ماوردی و فراء)
منشأ مشروعیت	الهی و مختص به معصوم (کلینی، ۱۳۶۳، ۴۶/۱)	الهی، با طرح نوعی نیابت فقهی در عصر غیبت (حلبی، بی‌تا، ۴۲۳)	قراردادی - انتخابی/بیعت (ماوردی، ۱۹۶۶، ۵-۶)
حکومت غیر معصوم	عموماً نامشروع و جائز تلقی می‌شد (صدوق، ۱۳۶۸ ش، ۲۴۸)	نامشروع؛ اما امکان همکاری محدود و مشروط با آن مطرح شد (مفید، ۱۴۱۴ ه، ۸۱۰)	مشروع، در صورت تحقق شرایط لازم (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۴)
همکاری با سلطان	غالباً با بدبینی شدید نگریسته می‌شد (مفید، ۱۴۱۴ ج، ۳۳۵)	جایز در صورت رعایت مصلحت و عدم ارتکاب معصیت (مفید، ۱۴۱۴ ج، ۲۶۳)	عموماً جایز و گاه لازم برای حفظ نظم سیاسی (ماوردی، ۱۹۶۶، ۴)
قضاوت	عمدتاً منحصر در معصوم یا منصوب خاص او (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۵)	فقیهان می‌توانند در عصر غیبت عهده‌دار قضا شوند (حلبی، بی‌تا، ۴۲۳-۴۲۵)	قضات منصوب خلیفه مشروع‌اند (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۲-۲۳)

اموال سلطان	در روایات، احکام متفاوت و تفصیلی درباره آن دیده می‌شود (کلینی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۵-۲۲۹)	تعامل با این اموال در برخی شرایط مجاز دانسته شد (مفید، ۵۱۴۱۴، ۸۰۴-۸۰۵)	عموماً مجاز، مگر در صورت علم به غصب معین (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۳-۲۲)
نظریه سیاسی کلیدی	انحصار حکومت در معصوم	نیابت فقیهان و تولیت ظاهری	نظریه استیلا و لزوم اطاعت از سلطان غالب (ماوردی، ۱۹۶۶، ۲۷-۲۸؛ فراء، بی‌تا، ۲۰)
نحوه مواجهه با شرایط جدید	تأکید بر حفظ هنجار پیشین	بازتعریف محدود هنجارها متناسب با شرایط عصر غیبت	تثبیت نظم سیاسی موجود و تأکید بر اطاعت
حق خروج علیه سلطان	عموماً منع شده است (صدوق، ۱۳۶۸ش، ۲۴۸)	همچنان غالباً منع می‌شود	عموماً منع می‌شود و مستند به احادیث نبوی دانسته می‌شود (ماوردی، ۱۹۶۶، ۴)

این مقایسه نشان می‌دهد که تحول اندیشه سیاسی امامیه در مکتب بغداد، به معنای پذیرش کامل الگوی اهل سنت نبود؛ بلکه تلاشی برای یافتن راه‌حلی میانه بود که از یک سو مبانی کلامی امامیه حفظ شود و از سوی دیگر، امکان مواجهه عملی با واقعیت سیاسی عصر غیبت فراهم گردد. به‌ویژه، طرح نظریه‌ی نیابت فقیهان را باید در واکنش به دو چالش بزرگ «غیبت کبری» (خلاً نهادی) و «رقابت با اسماعیلیه» (تهدید هویتی) نیز تحلیل کرد که در جدول فوق به‌وضوح دیده می‌شود.

چرایی و چگونگی تحول (تحلیل اسکینری)

با توجه به جدول فوق و با تکیه بر روش اسکینر، می‌توان چرایی و چگونگی تحول اندیشه سیاسی امامیه را در چند محور تحلیل کرد:

نخست، به‌نظر می‌رسد علمای امامیه به‌تدریج دریافتند که تداوم هنجار پیشین - یعنی پرهیز حداکثری از هرگونه همکاری با قدرت سیاسی - در شرایط جدید می‌تواند به محدود شدن حضور اجتماعی و سیاسی شیعیان بینجامد. از سوی دیگر، گفتمان اهل سنت با بهره‌گیری از نظریه‌هایی مانند «استیلا»، امکان مشروعیت‌بخشی به حکومت‌های موجود را فراهم می‌کرد؛ امری که می‌توانست حاکمان آل بویه را به‌سوی چارچوب نظری اهل سنت سوق دهد (رضاییان، ۱۳۹۱، ۶۳؛ گیب، ۱۳۸۲، ۲۰۰). در چنین فضایی، بازاندیشی در نسبت فقه و قدرت برای علمای امامیه اهمیتی مضاعف یافت.

دوم، علمای امامیه کوشیدند با طرح مفاهیمی مانند «نیابت فقیهان» و «تولیت ظاهری»، میان حفظ اصول کلامی و نیازهای عملی جامعه تعادل برقرار کنند. براساس این رویکرد، فقیه در عصر غیبت از مشروعیت مستقل برخوردار نیست، بلکه در چارچوب نیابت از امام معصوم عمل می‌کند. بدین ترتیب، امکان حضور محدود در ساختار سیاسی موجود فراهم می‌شد، بی‌آنکه اصل الهی بودن مشروعیت کنار گذاشته شود. این صورت‌بندی فقهی را می‌توان تلاشی برای مدیریت تنش میان آرمان امامت و واقعیت سیاسی عصر غیبت دانست.

سوم، این تحول را می‌توان نوعی پاسخ به گفتمان رقیب اهل سنت نیز تلقی کرد. علمای امامیه با ارائه چارچوبی برای همکاری محدود با حکومت، این امکان را فراهم کردند که حاکمان بویهی برای کسب مشروعیت دینی، صرفاً به خلافت عباسی و فقه‌های اهل سنت متکی نباشند. از این منظر، تحول فقه سیاسی امامیه تنها واکنشی منفعلانه به شرایط سیاسی نبود، بلکه نوعی رقابت گفتمانی بر سر تبیین مشروعیت قدرت نیز به‌شمار می‌رفت (جعفرپیشه، ۱۳۸۰، ۱۱۶).

چهارم، این تحول نشان‌دهنده گسترش رویکرد عقل‌گرایانه و اجتهادی در مکتب بغداد است. علمای این مکتب، برخلاف گرایش حدیث‌محور غالب در برخی محافل پیشین، از ظرفیت‌های کلامی و اصولی برای استنباط احکام جدید بهره گرفتند (مرعشی شوشتری و اسدی کوه‌باد، ۱۳۸۷، ۱۳۹). ابن عقیل عمانی و ابن جنید اسکافی از جمله چهره‌هایی بودند که با تأکید بر استدلال عقلی و توسعه اصول فقه، زمینه را برای این تحول فراهم کردند (فیض، ۱۳۷۱، ۱۳۲؛ جناتی، ۱۳۷۳، ۲۰). این تغییر رویکرد معرفتی، در حوزه اندیشه سیاسی نیز آثار مهمی بر جای گذاشت و امکان صورت‌بندی‌های انعطاف‌پذیرتر را فراهم ساخت. پنجم، شواهد نشان می‌دهد که این تحول فرایندی تدریجی بود، نه تغییری دفعی و ناگهانی. شیخ مفید با طرح ضرورت عقلی حکومت و واگذاری برخی اختیارات به فقها، گام‌های اولیه را برداشت. سید مرتضی و شیخ طوسی این مباحث را بسط دادند و ابوالصلاح حلبی صورت منسجم‌تری از نیابت فقها را ارائه کرد. از این رو، تحول یادشده را باید نتیجه فرایندی تاریخی از تأملات فقهی و کلامی دانست که در بستر تحولات اجتماعی و سیاسی عصر آل بویه شکل گرفت.

نتایج

این پژوهش با واکاوی تحول اندیشه‌های فقهی - سیاسی امامیه در عصر آل بویه در مواجهه با گفتمان سیاسی اهل سنت با تکیه بر روش اسکینر، یافته‌های خود را در قالب محورهای کلیدی زیر ارائه می‌دهد:

۱. چندبعدی بودن عوامل تحول: تحول اندیشه سیاسی امامیه در این دوره، پدیده‌ای متأثر از تعامل هم‌زمان عواملی مانند تضعیف خلافت عباسی، قدرت‌گیری آل بویه، تحولات علمی بغداد و گفتمان‌های مشروعیت‌بخش اهل سنت بوده است.
۲. نقش تعیین‌کننده عصر غیبت و رقابت‌های فرقه‌ای: آغاز غیبت کبری با ایجاد خلأ نهادی و ضرورت پاسخگویی به چالش‌های هویتی ناشی از رقابت با دولت‌های اسماعیلی و زیدی، دو عامل کلیدی و کمتر دیده‌شده در شکل‌دهی به بازاندیشی فقه‌های امامیه در نقش سیاسی خود بوده‌اند.
۳. گذار از پرهیز به همکاری مشروط: مهم‌ترین پیامد این تحول، چرخش از هنجار غالب «پرهیز از سلطنت» به سمت پذیرش «همکاری محدود، مشروط و نیابتی» بود؛ رویکردی که ضمن حفظ مبانی کلامی مشروعیت الهی، مانع از انحصار کامل گفتمان مشروعیت‌بخش نزد حاکمان شیعی به نفع رویکردهای اهل سنت می‌شد.
۴. پویایی اجتهادی و تمایز با نظریات متأخر: تحولات مذکور نشان‌دهنده گسترش ظرفیت‌های اجتهادی مکتب بغداد و به‌کارگیری عقل‌گرایی در پاسخ به مسائل نوپدید سیاسی است؛ با این حال، این اختیارات فقهی محدود به «امور حسبیه» بوده و نباید با نظریه‌های ولایت مطلقه فقیه در دوران متأخر یکسان انگاشته شود.
۵. ماهیت تدریجی و انباشتی تحول: صورت‌بندی این تحول، روندی تدریجی و انباشتی بود که از شیخ مفید آغاز و در آثار اندیشمندانی چون ابوالصلاح حلبی به انسجام رسید، که این امر نشان‌دهنده واکنش هوشمندانه و مداوم به واقعیت‌های سیاسی زمانه است، نه یک تغییر آنی.

۶. کارآمدی روش‌شناسی اسکینر: تحلیل این تحولات از منظر روش «کوئنتین اسکینر» نشان داد که آرای فقهای امامیه نه احکامی انتزاعی، بلکه «کنش‌های گفتاری» هوشمندانه‌ای برای پاسخ به منازعات کلامی و سیاسی عصر خود بوده‌اند. در مطالعات آینده، می‌توان پیوند این تحول با نظریه‌های متأخر سیاسی (صفویه و جمهوری اسلامی)، میزان تأثیرپذیری از اندیشه‌های ایرانی‌شهری و دیوان‌سالاری ایرانی، و نیز نقش تعاملات اقتصادی در شکل‌گیری این نظریه‌ها مورد واکاوی دقیق‌تر قرار گیرد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

با کمال احترام، مراتب قدردانی خود را از سردبیر محترم و تیم حرفه‌ای مجله‌ی مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب اعلام می‌دارم که با بذل وقت و راهنمایی‌های ارزشمند خود، زمینه‌ی انتشار این مقاله را فراهم آوردند. همچنین از داوران گرانقدر که با نقدهای سازنده و دقیق خود، غنای علمی این اثر را دوچندان ساختند، صمیمانه سپاسگزارم.

منابع

- ابن بابویه قمی، علی بن حسین. (۱۴۰۴ق). *الإمامه و التبصره*. قم: مدرسه الإمام المهدی (ع).
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابوفارس، محمد عبدالقادر. (۱۴۰۳ق). *القاضی ابویعلی الفراء و کتابه الاحکام السلطانیه*. بیروت: مؤسسه الرساله.
- بارانی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *بررسی تاریخی تعامل فکری و سیاسی امامیه با فرقه‌های معتزله، حنابله و اشاعره در عصر آل بویه در بغداد*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بارانی، محمدرضا؛ چلونگر، محمدعلی. (۱۳۸۸). «همگرایی و واگرایی در اندیشه سیاسی امامیه و حنابله در بغداد دوره آل بویه». *شیعه‌شناسی*، ۷(۲۶).
- تقوی‌سنگدهی، سیده‌لیلا؛ امانی‌چاکلی، بهرام. (۱۳۹۱). «بررسی تعامل فکری و سیاسی شیخ مفید با حاکمان آل بویه». *پژوهشنامه تاریخ*، ۷(۲۷)، ۴۶-۲۱.

جعفرپیشه، مصطفی. (۱۳۸۰الف). «اندیشه سیاسی ابوالصلاح حلبی». *حکومت اسلامی*، ۲۱، ۱۳۰-۱۱۶.

جعفرپیشه، مصطفی. (۱۳۸۰ب). *پیشینه نظریه ولایت فقیه*. قم: دبیرخانه مجلس خبرگان.

جناتی، محمدابراهیم. (۱۳۷۳). *ادوار اجتهاد (از دیدگاه مذاهب اسلامی)*. تهران: چاپ کیهان.

حجاریان، سعید. (۱۳۸۰). *از شاهد قدسی تا شاهد بازاری*. تهران: طرح نو.

- حسن بنی نسب، مرتضی. (۱۳۹۸). «همکاری با سلاطین در اندیشه علمای امامیه: مطالعه موردی مکتب بغداد». دولت‌پژوهی، ۵ (۱۹)، ۵۵-۷۹.
- حلبی، ابوالصلاح. (بی‌تا). *الکافی فی الفقه*. رضا استادی، اصفهان: مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علی (ع).
- حلبی، ابوالصلاح. (۱۴۱۷ق). *تقریب المعارف*. شیخ فارس تبریزیان الحسون، قم: مرکز الابحاث العقائديه.
- رضاییان، علی. (۱۳۹۱). «کاربست نظریه حکومت استیلاء مآوردی در ارتباط خلافت و سلطنت در آغاز قدرت‌گیری سلجوقیان». *تاریخ/ایران*، ۷۰، ۶۳-۸۰.
- سیکی، تاج‌الدین عبدالوهاب بن علی. (۱۳۸۳ق). *طبقات الشافعیه الکبری*. محمود محمد الطناحی؛ عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره: دار إحياء الكتب العربیه.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۰ق). *الشافی فی الإمامه*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۸ش). *ثواب الأعمال*. سید محمد مهدی الخراسان، قم: منشورات الشریف الرضی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۸۵ق). *علل الشرایع*. قم: کتابفروشی دآوری.
- طباطبایی، سید محمد کاظم. (۱۳۸۸). *تاریخ حدیث شیعہ*. تهران: سمت.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۵۸ش). *تمهید لأصول*. عبدالحسین مشکوة‌الدینی، تهران: انتشارات انجمن اسلامی فلسفه و حکمت.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). *الاقتصاد الیهادی الی طریق الرشاد*. تهران: مکتبه جامع چهلستون.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). *النهایه*. بیروت: دار الكتاب العربی.
- عبدالله‌پور، اکرم. (۱۴۰۰). «بررسی تاریخی تحولات دانش اصول فقه در اندیشه دینی امامیه و استقلال آن از فقه و کلام». *مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب*، ۴ (۱)، ۷۶-۱۰۱.
- فراء، ابویعلی. (بی‌تا). *الاحکام السلطانیه*. محمد حامد الفقی، بیروت: دار الكتب العلمیه.
- فقیهی، علی اصغر. (۱۳۷۴). *آل بویه*. تهران: نشر آگه.
- فیرحی، داوود. (۱۳۸۲). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*. تهران: نشر نی.
- فیض، علیرضا. (۱۳۷۱). *مبای فقه و اصول*. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- قادر، عبدالواحد؛ آقاجری، سیدهاشم. (۱۳۹۳). «تحولات اندیشه سیاسی مسلمانان در دوره میانه اسلامی». *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۶ (۲)، ۶۷-۱۰۵.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). *تفسیر القمی*. سید طیب الموسوی الجزائری، قم: مؤسسه دار الكتاب، چاپ سوم.
- کاتب، احمد. (۱۹۹۸). *تطور الفكر السیاسی الشیعی من السوری الی ولایه الفقیه*. بیروت: دار الجدید، چاپ اول.
- کدیور، جمیله. (۱۳۷۹). *تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران*. تهران: طرح نو.

- کریمی زنجانی اصل، محمد. (۱۳۸۰). *امامیه و سیاست در نخستین سده‌های غیبت*. تهران: نشر نی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳ ش). *الکافی*. علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ پنجم.
- گیب، هامیلتون. (۱۳۸۲). «ملاحظاتاتی چند در نظریه اهل سنت در باب خلافت». *نصرالله صالحی، تاریخ اسلام*، ۱۴، ۲۱۵-۲۰۰.
- ماوردی، ابوالحسن. (۱۹۶۶). *الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة*. محمد حامد الفقی، قاهره.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۸۹). *مکتب در فرآیند تکامل*. هاشم ایزدپناه، تهران: انتشارات کویر.
- مرعشی شوشتری، سیدمحمدحسن؛ اسدی کوه‌باد، هرمز. (۱۳۸۷). «بررسی نقش نظریه‌پردازان مکتب بغداد در نهادینه کردن عقل در سیر تحول و تطور فقه‌پژوهی امامیه». *پژوهشنامه فقه و حقوق اسلامی*، ۱، ۱۵۵-۱۳۶.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *النکت الاعتقادیة*. رضا المختاری، بیروت: دار المفید، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *الارشاد*. بیروت: دار المفید، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *الاختصاص*. بیروت: دار المفید، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *الافصاح*. مؤسسه البعثه، بیروت: دار المفید، چاپ دوم.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *المقنعه*. بیروت: دار المفید، چاپ دوم.
- میر، ایرج. (۱۳۹۰). *رابطه دین و سیاست*. تهران: نشر نی.
- نقی‌ئی، رسول. (۱۳۸۹). *تحلیل ماهوی و بررسی حکمی پذیرش سرپرستی والیان جور*. قم: حوزه علمیه قم، پایان‌نامه سطح ۳.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله. (۱۴۰۰ ق). *معجم الادباء*. بیروت: دار الفکر.

References

- Ibn Bābawayh al-Qummī, 'AḤ. (۱۹۸۳). al-Imāmat wa al-Tabṣarat. Qum: Madrasat al-Imām al-Mahdī. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzī, 'A. (۱۹۹۱). al-Muntaẓam fī Tārīkh al-Mulūk wa al-Umam. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyat. [In Arabic]
- Abū Fāris, M' A. (۱۹۸۲). al-Qāḍī Abū Ya' lā al-Farrā' wa Kitābat al-Aḥkām al-Sultānīyyat. Beirut: Mu' assasat al-Risālat. [In Arabic]
- Bārānī, MR. (2013). Barrasī Tārīkhī Ta'āmmul Fikrī wa Sīyāsī Imāmīyyih bā Firqihāyi Mu'tazilīh, Ḥanābilīh wa Ashā'irīh dar 'Aṣr Āl Būyīh dar Baghdād. Qum: Pazhūhishgāh Ḥuzīh wa Dānishgāh. [In Persian]
- Barani, MR & Chaloungar, MA. (2009). [Hamgarayi wa Wagarayi dar Andisheh Siyasi Imamiyeh wa Hanabeleh dar Baghdad doreh Al Bouyeh]. *Shi'ite Studies*. 7(26). Available from: <http://noo.rs/llSnf> [In Persian]
- Taghavi, L & Amani, B. (2012). "The Study of Mufid Political and Intellectual Interaction with Governors of Buveyhid". *Scientific Journal of History Research*. 7(27): 21-46. [In Persian]
- Ja' farpisheh, M. (2001). [Andisheh Siyasi Abu Salah Halabi]. *Journal of Islamic Government*. 6(21). 116-130. Available from: <http://noo.rs/bT2gM> [In Persian]
- Ja' farpīshih, M. (2001). Pīshīnih Naẓarīyyih Wilāyat Faqīh. Qum: Dabīrkhānih Majlis Khubrigān. [In Persian]
- Jannāṭī, MI. (1994). Adwār Ijtihād (Az Dīdgāh Madhāhib Islāmī). Tehran: Chāpp Kiyhān. [In Persian]
- Ḥajjārīyān, S. (2001). Az Shāhid Qudsī tā Shāhid Bāzārī. Tehran: Ṭarḥ Nu. [In Persian]
- Hasaninasab, M. (2019). "Collaborating with the Sultans on the Thoughts of Imamiyya: Case Study of Baghdad School". *State Studies*. 5(19): 55-79. [In Persian]
- al-Ḥalabī, AṢ. (n.d.). al-Kāfī fī al-Fiqh. Edited by: Ostaddi, R. Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī. [In Arabic]
- al-Ḥalabī, AṢ. (۱۹۹۶). Taqrīb al-Ma'ārif. Edited by: al-Hassoun, SHF. Qum: Markaz al-Abḥāth al-'Aqā'idīyyat. [In Arabic]
- Rezaeian, A. (2012). "Applying the Theory of the Government Ascendancy of Maverdy in the Relation Between the Caliphate and the Monarchy in the Beginning of the Seljuks' Rise to Power". *Iran History*. 5(2): 61-72. Available from: https://scj.sbu.ac.ir/article_94811.html?lang=en [In Persian]
- al-Subkī, T' A. (۱۹۶۳). Ṭabaqāt al-Shāfī'īyyat al-Kubrā. Edited by: Tanahi M & al-Haluw A. Cairo: Dār Iḥyā' al-Kutub al-'Arabīyyat. [In Arabic]
- Sayyid Murtaḍā, 'AḤ. (۱۹۸۹). al-Shāfī fī al-Imāmat. Qum: Mu' assasat Ismā'īlīyyān. [In Arabic]
- Ṣadūq, M' A. (1989). Thawāb al-A'māl. Edited by: Khirsān, SMM. Qum: Manshūrāt al-Sharīf al-Raḍī. [In Arabic]
- Ṣadūq, M' A. (۱۹۶۵). 'Ilal al-Sharā'ī'. Qum: Dāwarī. [In Arabic]

- Ṭabāṭabā'ī, SMK. (2009). *The History of Shi'ite Hadith: During the presence of the Infallibles*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Ṭūsī, MH. (1979). *Tamhīd al-Uṣūl*. Edited by: Meshkat Dini, AH. Tehran: Intishārāt Anjuman Islāmī Falsafih wa Hikmat. [In Arabic]
- Ṭūsī, MH. (۱۹۷۹). *al-Iqtisād al-Hādī ilā Ṭarīq al-Rishād*. Tehran: Maktabat Jāmi' Chihilsutūn. [In Arabic]
- Ṭūsī, MH. (۱۹۷۹). *al-Nihāyat*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
- Abdolahpur, A. (2021). "Genealogy of the Formation of Knowledge of the Principles of Jurisprudence in Imami Religious Thought and its Independence from Jurisprudence and Theology". *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*. 4(1): 76-101. [In Persian]
- al-Farrā', AY. (n.d.). *al-Aḥkām al-Sulṭānīyyat*. Edited by: Fiqqī, MH. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Faqīhī, 'AA. (1995). *Āl Būyih*. Tehran: Nashr Āgah. [In Persian]
- Fīrahī, D. (2003). *Qudrat, Dānish wa Mashrū'īyyat dar Islām*. Tehran: Nashr Niy. [In Persian]
- Fiyd, 'A. (1992). *Mabādī Fiqh wa Uṣūl*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Qaderi, A & Hashem Aghajari, S. (2014). "An investigation on the Transition of Muslims' Political Thought in the Medieval Islamic Era". *historical sociology*. 6(2): 67-105. [In Persian]
- Qummī, 'AI. (1404 AH). *Tafsīr al-Qummī*. Edited by: Jaza'iri, STM. Qum: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Kātib, A. (1998). *Ṭaṭawwur al-Fikr al-Sīyāsī al-Shī'ī minal-Shurā ilā Wilāyat al-Faqīh*. Beirut: Dār al-Jadīd. [In Arabic]
- Kadīwar, J. (2000). *Ṭaḥawwul Guftimān Sīyāsī Shī'ih dar Īrān*. Tehran: Ṭarḥ Nu. [In Persian]
- Karīmī Zanjānī Aṣl, M. (2001). *Imāmīyyih wa Sīyāsāt dar Nakhustīn Sadihhāyi Ghiybat*. Tehran: Nashr Niy. [In Persian]
- al-Kulaynī, MY. (1984). *al-Kāfī*. Edited by: Ghaffari, A. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- A.R. Gib, H & Salehi, N. (2003). "Some considerations on the Sunni Theory of the Caliphate". *History of Islam*. 4(14): 199-212. [In Persian]
- al-Māwardī, AH. (1966). *al-Aḥkām al-Sulṭānīyyat wa al-Wilāyāt al-Dīnīyyah*. Edited by: Fiqqī, MH. Cairo: Npn. [In Arabic]
- Mudarrisī Ṭabāṭabā'ī, SH. (2010). *Maktab dar Farāyand Takāmul*. Translated by: Izadpanah, H. Tehran: Intishārāt Kawīr. [In Persian]
- Marashi Shoshtari, SMH & Asadi Kohbad, H. (2008). "A Study of the Role of Theorists of Baghdad Legal School in Institutionalizing "Reason" in the Process of Development of Shiite Studies of Jurisprudence". *Journal of Islamic Jurisprudence and Law*. (1): 136-155. [In Persian]
- al-Mufīd, M. (۱۹۹۳). *al-Nukat al-I'tiqādīyyat*. Edited by: Mokhtari, R. Beirut: Dār al-Mufīd. [In Arabic]

- al-Mufīd, M. (۱۹۹۳). al-Irshād. Beirut: Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Mufīd, M. (۱۹۹۳). al-Ikhtiṣāṣ. Beirut: Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Mufīd, M. (۱۹۹۳). al-Ifṣāḥ. Beirut: Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Mufīd, M. (۱۹۹۳). al-Muqni‘at. Beirut: Dār al-Mufīd. [In Arabic]
- Mīr, Īraj. (2011). Rābiṭih Dīn wa Sīyāsāt. Tehran: Nashr Niy. [In Persian]
- Naqī‘ī, R. (2010). Taḥlīl Māhuwī wa Barrisī Ḥukmī Pazīrish Sarparastī Wālīyān Jur. Qum: Ḥawzat Ilmīyyat Qum. [In Persian]
- Yāqūt al-Ḥimawī, S‘A. (1400 AH). Mu‘jam al-Udabā’. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Halm, H. (1990). Shiism. Edinburgh: Edinburgh University Press. [In English]
- McDermott, MJ. (1978). The Theology of al-Shaikh al-Mufid (d. 413/1022). Beirut: Dar al-Machreq. [In English]
- Newman, AJ. (2013). The Formative Period of Twelver Shi‘ism: Hadith as Discourse between Qum and Baghdad. London: Routledge. [In English]
- Sachedina, AA. (1988). The Just Ruler (al-Sultan al-‘Adil) in Shi‘ite Islam: The Comprehensive Authority of the Jurist in Imamite Jurisprudence. London: Oxford University Press. [In English]
- Skinner, Q. (1970). Conventions and Understanding of Speech-Acts. New York: Cambridge University Press. 118-138. [In English]